

УДК 930:94(=214.58 Укр)"1939/45"

О. В. Козакова

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЦИГАН У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено історіографічний аналіз досліджень українських циганознавців сучасного періоду. Розглянуто передумови виникнення інтересу вітчизняних науковців до долі українських циган в період Другої світової війни (1939–1945 роки). Проаналізовано генезу циганознавчих пошуків українських дослідників. Аналіз доробку української циганознавчої науки дозволяє з'ясувати, яким є сучасний стан досліджень, їх основні напрямки та перспективи.

Ключові слова: Друга світова війна, геноцид, історіографія, роми, циганознавство, цигани.

Цигани є другою за чисельністю національною меншиною в Європі, яка зазнала геноциду під час Другої світової війни: в 1939–1945 рр. чисельність циганського населення на території України скоротилася вдвічі – з 20 до 10 тисяч. Тим не менш, науковий інтерес до цієї проблеми виник набагато пізніше. Вивчення геноциду циган починається лише в 1972 році з опублікуванням дослідження американських науковців Д. Кенріка та Г. Паксона “Доля європейських циган” [1]. Офіційне ж визнання геноциду циган почалося ще пізніше: у Німеччині – в 1982 році, в 1996 році лідерами ромських організацій країн Європи та США був ухвалений Міжнародний день Голокосту ромів. В Україні Верховна Рада ухвалила постанову про відзначення Міжнародного дня Голокосту ромів 8 жовтня 2004 року.

Одними з перших в незалежній Україні, ще до офіційного визнання українським урядом голокосту ромів, з цієї проблематики були опубліковані роботи Л. Малика, М. Пітюлича, О. Передрія й В. Шинкаря (1991 р.) [2] та Г. Ємця й Б. Дяченка (1993 р.) [3]. Вони уперше привернули увагу українських науковців та громадськості до проблем історії циганського населення. В своїх дослідженнях циганознавці зверталися вже не до марксистсько-ленінської ідеології, а спиралися на досвід західної історичної науки. Дослідники розглядали питання історії та культури, а також вказували на актуальність сучасних проблем закарпатських циган. Стан циганського населення в Україні оцінили як критичний. Зазначимо, що згідно зі Всеукраїнським переписом населення (2001 р.) на Закарпатті проживала третина всього циганського населення України (бл. 14 тис. осіб).

До одних з перших українських циганознавців, який акцентував увагу на історію циган під час війни, відносимо доцента Донецького університету О. Белікова. Його стаття “Цигани України під час Другої світової війни” [4] вийшла в 2002 році та мала значний вплив для подальших пошуків науковців, виокремивши новий напрямок дослідження українських циган.

Початок активного вивчення циганського геноциду на українськими істориками тісно пов'язаний з діяльністю міжнародного фонду “Відродження”, який надає гранти для популяризації циганської історії, культури на Україні та безпосередньо розвитку циганської громади, а також з міжнародним проектом “Декада ромської інтеграції 2005-2015”. В межах Декади відбувається координація державних та міжнародних політик щодо ромів, обмін досвідом між країнами-учасницями щодо їхньої реалізації, надається інформаційна, експертна та інша підтримка.

Так, в рамках “Декади ромської інтеграції”, в червні 2008 р. в Києві відбулась міжнародна конференція “Роми України: із минулого в майбутнє”, яка була покликана розкрити потенціал історичної науки циганської тематики, окреслення кордонів та можливості вивчення циганського народу в усіх аспектах його існування, включно і з трагічними сторінками періоду Другої світової війни. Цей захід познайомив науковців та громадськість з досить молодим для української науки напрямком – циганознавством. Результатом конференції став збірник матеріалів, в якому особливу увагу слід приділити публікаціям В. Левикіна [5] та М. Тяглого [6].

В. Левикін в статті “До питання про національний склад вермахту” висвітлює питання перебування циган в рядах німецьких військ та в радянському полоні. За даними довідки ГУПВІ НКВД СРСР, станом на 1 січня 1949 р., в радянському полоні знаходилися 370 циган [5]. Таким чином, автор акцентує увагу на тому факті, що цигани брали участь у військових діях на стороні німецької армії.

Науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту та головний редактор журналу “Голокост та сучасність. Студії в Україні та світі” М. Тяглий є автором понад 20 ґрунтовних наукових статей та досліджень, виступає з лекціями циганознавчої тематики в Україні та в країнах близького зарубіжжя. Публікація М. Тяглого “Кати – жертви – спостерігачі: нацистська антициганська політика в окупованій Україні та позиція місцевого населення (1941–1945): методологічні примітки” [6] поклала методологічну основу для подальших досліджень історичної долі українських циган в період Другої світової війни.

Вивчення голокосту циган М. Тяглий починає з Криму. В 2005 році виходить його стаття в журналі “Историческое наследие Крыма” під назвою ““Расовые враги” и “асоциальные элементы”: политика нацистских оккупантов в Крыму в отношении евреев и цыган” [7], в 2007 р. – “Чингене – жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944” в “Науковому і документальному журналі” [8]. Автор розглядає основні елементи окупаційної політики в регіоні: режим, владу, репресії. Геноцид проти кримських циган М. Тяглий невідривно пов'язує з геноцидом євреїв, відмічає схожі методи в їх знищенні (розстріл), порівнює ці явища. Автор, одним з перших циганознавців, зазначає, що цигани добровільно

вступали до німецької армії, а також були німецькими інформаторами [7]. В подальшому коло наукових інтересів дослідника розширюється, він займається вивченням долі циган всієї України.

Ще однією знаковою подією для вітчизняного циганознавства стало проведення іншої міжнародної конференції у Києві “Цигани України в період Другої світової війни: сучасний стан вивченості, викладання та увіковічення пам’яті”, що відбулася 2 серпня 2008 року і була присвячена відзначенню Міжнародного дня Голокосту ромів. М. Тяглий в своїй публікації [9] детально аналізує роботу сесій. В ході роботи конференції обговорювалися такі важливі питання як нацистська політика щодо ромів на території СРСР, регіональні особливості політики в контексті Європи, геноцид ромів в історичній пам’яті суспільства, а також сучасне сприйняття трагедії в Україні. Доповідачі, серед них О. Круглов, Н. Зіневич, М. Тяглий, порівнювали геноцид циган з єврейським, спирались на досвід дослідників єврейської трагедії, зазначаючи спільні риси, але й підкреслюючи відмінності. Учасники конференції звернули увагу на можливості соціопсихологічного та етнопсихологічного аналізу та інших міждисциплінарних методів у дослідженні циган. Проведення конференції міжнародного масштабу, з залученням дослідників з Норвегії, Росії та Німеччини позитивно відзначилося на розвитку циганознавства, окресливши основні напрямки розробки питання геноциду українських циган в роки Другої світової війни.

Значний вплив на становлення циганознавства мало видання першої і єдиної циганської газети “Романі Яг”. Співробітники газети не лише друкували науково-популярні та популярні статті з життя циганської громади, але й займалися науково-дослідною роботою, а саме збирали та опубліковували спогади українських циган. Спомини закарпатських ромів збиралися протягом 1998-2001 років, а також деякі документи, що стосувалися переслідування циган. Методами дослідження стали інтерв’ю та анкетування. Відбір респондентів відбувався за віком, місцем проживання, участю у подіях Другої світової війни. Журналісти газети “Романі Яг” зробили значний внесок в збереження історичної пам’яті циганського народу, звернули увагу до геноциду ромів, а також своєю діяльністю сприяли зверненню циган Закарпаття до швейцарських банків, в яких зберігалися гроші, вилучені в них під час війни [10].

Березневий випуск 2001 року “Романі Яг” присвячений виключно долі українських циган, які постраждали в часи Другої світової війни. Надруковані спогади українських циган про війну, які в подальшому стали основою збірки документів “Білий камінь з чорної катівні”, авторами якої є А. Адам, Ю. Зейкан, Є. Навроцька [10].

В цьому ж випуску “Романі Яг” Н. Деметр в статті “Період нацистського терору” [11] описує початок репресій проти циган, способи їх знищення нацистським урядом. Дослідниця доводить, що способи та засоби знищення народу коливалися від умовно “лояльних”, таких як стерилізація, до фізичного винищення на окупованих територіях та в концтаборах. Також присвячена голокосту циган публіцистична стаття Ю. Зейкан, Є. Навроцької “День, вписаний у вічність” [12]. Автори торкаються основних подій Другої світової та їх вплив на циганський народ, підіймають важливу проблему допомоги жертв голокосту, а також питання повернення вивезених в Росію архівів. Саме в російських архівосховищах знаходяться документи, що до долі українських циган-жертв фашистського режиму. Їх повернення та розкриття дало б змогу оцінити реальні масштаби геноциду, а також відновити історичну пам’ять циганського народу. Є. Навроцька в замітці “Це не має повторитися” [13], присвяченій 60-м роковинам Ромського Голокосту. Редактор журналу мала на меті привернути увагу громадськості до цієї трагічної дати.

На сторінках журналу “Голокост та сучасність. Студії в Україні та світі” публікуються статті українських та закордонних фахівців, присвячені питанню циганської долі під час Другої світової війни. Редактор газети “Романі Яг” Є. Навроцька є автором статті “Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам’яті” [14]. Робота виконана на основі анкетувань та інтерв’ю зі свідками Другої світової війни, циганами, які пережили окупаційний режим, концтабори та репресії. Автор підкреслює, що дослідження антиромської політики на Закарпатті ускладнюється деякими факторами. По-перше, відсутність документів періоду війни, які знищувалися й самими ромами зі страху за своє майбутнє. По-друге, цигани не фіксували в радянських органах влади факти знищення їхнього майна тощо. По-третє, лише на початку ХХІ ст. науковці починають збирати усні свідчення, таким чином фіксуючи на папері історичну пам’ять народу (з 2001 р. – анкетування американським фондом “Шоа” для виплати одноразової допомоги постраждалим від репресій циганам). По-четверте, небажання угорського уряду розсекретити матеріали, що стосуються Підкарпатської Русі (Закарпаття). Дослідниця акцентує увагу на інформативних можливостях усних джерел для дослідження історії ромів періоду Другої світової війни, в яких підтверджується теза про те, що цигани переслідувалися за етнічною ознакою, отже геноцид циганів мав місце.

В науковій статті “Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях у роки Другої світової війни” (2008) [15] історик Н. Зіневич ставить ряд питань, які постають перед дослідниками циганського народу. Серед українських дослідників вже не залишається питання про те, чи мав місце геноцид. Так, науковці, що схиляються до відповіді про масові, планомірні знищення циган апелюють до німецьких законів та указів, називають цифри винищеного населення [16]. Термін “пораймос” в значенні геноцид циган дослідники в ранніх публікаціях [13] ще використовували, проте сьогодні відмовилися від терміну, вважаючи його некоректним.

Актуальним є питання регіональної специфіки становища циган на окупованих українських територіях. Так, київський дослідник О. Круглов в своїй публікації “Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект” [16] простежує певні відмінності у ставленні окупаційної влади до циган. Наприклад, в Криму під час війни (грудень 1941–1942 рр.) знаходилась ейнзатцгрупа D, яка одразу почала “очищувати” окуповані території та розстріляла бл. 1,3 тис. циган. Наприкінці 1942 р. ейнзатцгрупа D покинула півострів,

тому винищення припинилося. В Запорізькому регіоні частини тієї ж ейнзатцгрупи знищувати циган. В Чернігові також відбувалися масові розстріли. Начальником поліції безпеки Т. Крістензенем була видана вказівка про "Місце проживання циган", згідно з якою цигани мали стати на облік. На північному сході (Харківська та Сумська області) та сході (Луганська та Донецька області) зафіксовані поодинокі вбивства циган. На території Рейхскомісаріату Україна, відзначає О. Круглов, систематичні вбивства почалися з травня 1942 р. Керівництво Східної Галіції не звертало увагу на циган до лютого 1942 р., нібито до вказівки правління Генерал-губернаторства. Більшість іноземних циган були депортовані в Польщу або в концтабори. Єдиного ставлення до українських циган не простежується. В одних регіонах їх знищували, в інших – не чіпали. Ці відмінності О. Круглов пояснює відсутністю чітких вказівок від керівництва. Проте, київський історик М. Тяглий спростовує його думку про те, що були відсутні чіткі інструкції щодо поводження з циганами на окупованих територіях [16; с.87], наводячи приклади німецьких документів, в яких чітко зазначено як і навіщо піддавати знищенню циган на окупованих територіях [17; 18; с.867].

Специфічним регіоном по відношенню до циган в часи війни була Трансністрія та Північна Буковина. Частина українських земель була окупована румунськими військами. Згідно з наказом І. Антонеску 1 травня 1942 р. з території Румунії в Трансністрію були депортовані спершу кочові цигани, а згодом — і частина осілих, загалом 25 тис. чоловік. Становищу циган на цій території присвячена частина дослідження згаданого О. Круглова [16, с.106-111], а також робота В. Солонарь "Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г." [19]. Цигани в Трансністрії, зазначають автори, швидко пристосувалися до нових умов проживання, проте невдовзі їх почали зганяти в радгоспи. Цигани в цей час зубожіли, тому починаються крадіжки чужого майна. Не зважаючи на "безкровне" вирішення в Трансністрії "циганського питання", за час війни загинуло бл. 11 тис. циган, в першу чергу через голод.

В 2013 році у рамках програми Міжнародної громадської організації "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність" видано перший в Україні збірник джерел до вивчення історії циганського геноциду [20]. Джерела представлені офіційними документами та усними свідченнями (спогадами). До моменту публікації документальні свідчення політики окупаційної влади щодо циган в період Другої світової війни можна було відшукати лише в архівних установах, та в поодиноких публікаціях [16; 17]. Видання збірника "Переслідування та вбивства ромів..." стало знаковою подією для українського циганознавства, ознаменувавши собою початок нарощування джерельної бази.

Науковий інтерес до циган в Україні, їх долі у Другій світовій війні зароджується на Закарпатті, що зумовлено, на нашу думку, найбільш компактним розселенням етнічної меншини в регіоні та зародженням циганського громадського руху. Провідним центром дослідження постає товариство "Романі Яг", за сприяння якого починає виходити однойменна газета, одним з напрямків діяльності якої був збір та публікація свідчень усної історії циган.

Поштовхом до розвитку вітчизняного циганознавства стало приєднання України до "Декади ромської інтеграції", в рамках якої відбулися дві науково-практичні конференції.

На сьогодні дослідниками окреслена методологічна база, напрацьована джерельна база (документи часу окупації, усні свідчення). Найбільш вивченими є сторінки історії циган, які перебували на територіях, які межують з Угорщиною, а саме Закарпаття, а також у Криму. Переважна більшість циганського населення регіонів залишаються майже не висвітленими з циганознавчої теми, в наявності лише статистичні дані періоду війни. В той же час майже невивченим залишається питання участі циган в бойових діях, партизанській боротьбі і т. д.

Джерела та література

1. Kenrick D., Paxon G. The Destiny of Europe's Gypsies / D. Kenrick, G. Paxon. – London, Chatto: Heinemann Educational for Sussex University Press, 1972. – 256 p.
2. Малик Л. Цигани Закарпаття: проблеми, шляхи вирішення / Малик Л., Пітюлич М., Передрій О., Шинкарь В. – Ужгород : УДУ, 1991. – 44 с.
3. Ємець Г., Дяченко Б. Циганське населення Закарпаття / Г. Ємець, Б. Дяченко. – Ужгород : Карпати, 1993. – 86 с.
4. Беліков О. Цигани України під час Другої світової війни / О. Беліков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 64–73.
5. Левыкин В. К вопросу о национальном составе вермахта / В. Левыкин // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства. Т. 15. – 2008. – С.270–274.
6. Тяглий М. Палачи – жертви – наблюдатели: нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941–44): методологические замечания / М. Тяглий // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства. Т. 15. – 2008. – С. 437–458.
7. Тяглий М. "Расовые враги" и "асоциальные элементы": политика нацистских оккупантов в Крыму в отношении евреев и цыган / М. Тяглий // Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 9–22
8. Тяглий М. Чингене – жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944 / М. Тяглий // Науковий і документальний журнал. – 2007. – № 2 (29). – С. 61–98
9. Тяглий М. Цыгане Украины в период Второй мировой войны: современное состояние изученности, преподавания и увековечения памяти / М. Тяглий // Голокост і сучасність. – 2008. – № 2 (4). – С. 143–148.
10. Адам А. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття / Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. – Ужгород : Вид-во О. Гаркуши, 2006. – 146 с.
11. Деметр Н. Період нацистського терору / Н. Деметр // Романі Яг. – 2001. – №5 (34). – С. 2.
12. Зейкан Ю., Навроцька Є. День, вписаний у вічність / Ю. Зейкан, Є. Навроцька // Романі Яг. – 2004. – №11 (53). – С. 1, 3.
13. Навроцька Є. Це не має повторитися / Є. Навроцька // Романі Яг. – 2004. – №12 (54). – С. 1.
14. Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті / Є. Навроцька // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6). – С.124–140.

15. Зіневич Н. Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях у роки Другої світової війни / Н. Зіневич // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – 2008. – № 16. – С. 415–439.
16. Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект (Документи радянської Надзвичайної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК) / А. Круглов // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6). – С. 83–113.
17. Тяглий М. "Наказую... переслати... списки циганів": збір органами влади райхскомісаріату Україна відомостей про ромів у липні 1942 р. / М. Тяглий // Голокост і сучасність. – 2011. – № 1 (9). – С. 85–101.
18. Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття / М. Тяглий. – Київ : Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 864–897.
19. Солонарь В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. / В. Солонарь // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1 (3). – С. 65–87.
20. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни : зб. документів, матеріалів та спогадів / [авт.-упоряд. М. Тяглий]. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – 208 с.

Козакова Е. В. Судьба украинских цыган в период Второй мировой войны в современной украинской историографии

В статье осуществлен историографический анализ исследований украинских цыгановедов современного периода. Рассмотрены предпосылки возникновения интереса отечественных ученых к судьбе украинских цыган в период Второй мировой войны (1939-1945 годы). Проанализирован генезис цыгановедческих поисков украинских исследователей. Анализ наследия украинской цыгановедческой науки позволяет выяснить, каким является современное состояние исследований, их основные направления и перспективы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, геноцид, ромы, историография, цыгановедение, цыгане.

Kozakova O. V. The destiny of Ukrainian gypsies during the Second World War in modern Ukrainian historiography

The article deals with the current state of researching problems of modern Ukrainian gypsology. Premises of appearing the interest among native scientists towards the situation of Ukrainian Gypsies during the Second World War (1939-1945) are studied in the article. The origin of gypsy research is analyzed. The analysis of the heritage of Ukrainian gypsology allows us to determine the current state of the research, their main directions and prospects.

Keywords: World War II, genocide, historiography, Roma, gypsology, gypsy.

УДК 930:37:63(091)

Р. О. Близнюк

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ "ВІДЛИГИ"

Здійснено історіографічний аналіз радянської історичної літератури, присвяченої питанням розвитку вищої аграрної освіти в Україні в 1953–1964 рр. Висвітлено тенденції, закономірності, підходи до розуміння сутності проблеми зазначених років. Показано проблеми, над якими працювали радянські науковці, досліджуючи перетворення М. Хрущова у сфері вищої сільськогосподарської освіти. Проблема підготовки кадрів сільських фахівців вищої кваліфікації в цей період піднімалася в переважній більшості робіт, однак практично відсутні комплексні дослідження питань функціонування та розвитку вищої сільськогосподарської школи.

Ключові слова: історіографія, дослідження, "відлига", вища аграрна освіта, сільськогосподарські навчальні заклади.

В умовах реформування вищої школи України, яка зазнала великих змін після проголошення незалежності, в руслі загальноосвітніх тенденцій розвитку, а також принципів політичних, соціально-економічних зрушень, відбувається активний пошук оптимальних форм і моделей здобуття вищої освіти. Для кардинального оновлення власної вищої освіти необхідно враховувати не лише реалії і перспективи соціально-економічного розвитку країни, освітній досвід розвинутих країн, а й власний історичний шлях. У зв'язку з цим зростає значення критичного узагальнення досвіду минулого та винесення з нього історичних уроків. Вирішення цього насущного завдання науковців неможливе без продуктивних історіографічних розвідок. Саме багатогранний аналіз накопиченого досвіду за довгі роки історичного розвитку вищої аграрної освіти дасть можливість передбачити тенденції і перспективи її розвитку.

Мета статті – з'ясувати стан наукового висвітлення розвитку вищої сільськогосподарської освіти України в роки хрущовської "відлиги" та охарактеризувати історіографію з теми дослідження.

Аналіз наукового доробку сучасних дослідників дає можливість зробити висновок про те, що досліджуване питання торкалося лише окремих аспектів історії вищої сільськогосподарської освіти в Україні такими науковцями як Брехунець Н. С. [1], Сергійчук О. М. [2], Домбровська С. М. [3].

Під впливом хрущовських реформ в Україні проходили суттєві зміни: відбулася часткова лібералізація та демократизація суспільного життя, спостерігалось національно-духовне пробудження різних верств